

ЕКОНОМІКА СФЕРИ СЕРВІСУ

УДК 338.48.025

DOI: <https://doi.org/10.37734/2409-6873-2023-2-8>СТАН РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УМОВАХ ВІЙНИ
ТА ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ¹**Ю. В. КАРПЕНКО**

кандидат економічних наук, доцент;

М. М. ЛОГВИН

кандидат географічних наук, доцент;

О. О. ТАРАНЕНКО

кандидат економічних наук;

Д. М. ЛОГВИН

аспірант кафедри туристичного та готельного бізнесу;

О. І. ЛУЦЕНКО

аспірант;

Вищий навчальний заклад Укоопспілки

«Полтавський університет економіки і торгівлі»

Анотація. *Мета статті* – узагальнення особливостей сучасного стану розвитку, проблем та прогнозування перспектив подальшого відновлення туристичної галузі в Україні у післявоєнний період. **Методика дослідження.** *Поставлені завдання у статті вирішено за допомогою загальнонаукових і спеціальних методів дослідження: аналізу та синтезу, систематизації та узагальнення, графічний.* **Результати.** *Проаналізовано погляди науковців та управлінців сфери туризму стосовно розвитку галузі в Україні під час воєнного стану. Вказано на негативні явища, які швидко відбиваються на сфері гостинності та призводять до зменшення туристичних потоків. Розкрито характер ушкоджень туристичних об'єктів, зокрема, пам'яток культури та музеїв. Виявлена територіальна диференціація пошкоджених, зруйнованих і знищених пам'яток культури. Проаналізована загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, в тому числі туристичній, через повномасштабне вторгнення. Наголошується на збитках людського капіталу через багатомільйонну міграцію всередині країни та за її межі, формуючи «вимушений» туризм. Наведено приклади відновлення туризму в окремих країнах після припинення збройного протистояння. Вказано на необхідність розробки своєрідної «дорожньої карти» розвитку повоєнного туризму. Окреслено важливість маркетингової кампанії на зовнішніх ринках для сприйняття нашої країни як безпечної локації для подорожуючих. Практична значущість результатів дослідження.* *У статті обґрунтовано актуальність подальших наукових досліджень розвитку туризму в умовах воєнного стану та його функціонування після бойових дій. Наукові положення дослідження доцільно використати для організації «дорожньої карти» розвитку повоєнного туризму, адже після завершення бойових дій наша країна має всі шанси стати популярним напрямком для масового туризму.*

Ключові слова: туризм, «вимушений» туризм, безпека туриста, внутрішній туризм, післявоєнне відновлення туризму, психологічний туризм, глемпінг.

Постановка проблеми в загальному вигляді та зв'язок із найважливішими науковими чи практичними завданнями. Воєнний стан встановлює істотні територіальні і часові обмеження для туристичного сектору, але галузь продовжує працювати у відносно безпечних регіонах.

Попереду новий туристичний сезон і проблеми розвитку туристичної сфери в Україні набувають нових реалій в умовах воєнного

стану та наступного післявоєнного відновлення. Можна не сумніватися, що після закінчення бойових дій туристичні маршрути до України і по країні будуть популярними. Тому, необхідні системні дослідження особливостей формування державної політики у туристичній сфері в умовах збройного протистояння. Для цього слід розробити своєрідну «дорожню карту розвитку туризму» з точки зору теперішньої і повоєнної

¹ Стаття підготовлена в межах науково-дослідної роботи «Проблеми функціонування та розвитку сфери туризму в умовах модернізації економіки» (держ. реєстр. номер 0117U004715).

інвестиційної привабливості України для управління туристичною сферою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток туристичної сфери в Україні в умовах війни та післявоєнної відбудови постійно моніториться і вже опубліковано багато напрацьованих з даної тематики.

Реалії розвитку туризму на сучасному етапі досліджували С. Баженова, Ю. Пологовська, М. Бикова [2], Л. Корчевська [9], О.Р. Роїк, О.В. Нездевецька [22], А. Парфіненко [19] аналізував міжнародні туристичні потоки в Україні, зокрема їх динаміку та просторову структуру в контексті гібридної війни та загострення українсько-російських міждержавних відносин.

Загальні втрати економіки та інфраструктури, нанесені в ході війни періодично розраховує і публікує Київська школа економіки та Міністерство культури та інформаційної політики України [6; 16].

Різні аспекти післявоєнних перспектив відновлення туристичної галузі напрацьовували В.О. Бойко [3], І. Дворська [5], С. Кириченко [7], В. Ланда [12–13], О. Носирев, Т. Деділова, І. Токар [18], М. Олесків [20] та інші [17; 24–25] дослідники.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою статті є узагальнення особливостей сучасного стану, проблем та прогнозування перспектив подальшого розвитку туристичної галузі в Україні у післявоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. При виборі місця призначення подорожі туристи обов'язково враховують стабільність політичної ситуації, відсутність збройних сутичок, заворушень всередині країни. Тому на сьогодні, туризм в Україні варто досліджувати в існуючому геополітичному середовищі.

Значимим геополітичним фактором є діяльність засобів масової інформації, бо мовні або друковані ЗМІ, телебачення, телеграм-канали, періодичні інтернет-видання формують громадську думку населення на проблему. Як приклад, можна назвати зниження туристичних потоків до України у 2014 р. майже вдвічі, хоч зона конфлікту була значно меншою, ніж на сьогодні.

Негативні явища, такі як, військова агресія, впровадження санкцій, посилення візових режимів, політичні перевороты, а також, терористичні дії, миттєво відбиваються на туризмі. Це призводить до зменшення туристичних потоків і великих збитків. Більше того, окремі геополітичні чинники, такі як, військовий конфлікт або анексія території держави можуть повністю знищити туристичну інфраструктуру і зробити певну частину країни не придатною для використання з туристичною метою [26].

Зокрема, COVID-19 та військова агресія 2022 року стали чинниками серйозних зменшень

туристичних потоків в Україні, що, в свою чергу, спонукало до зменшення фінансових надходжень до платіжного балансу нашої країни [9; 11].

Однією з важливих причин російської агресії, яка залишається поза увагою, вважається наявність природних ресурсів. Forbs.ua оцінив вартість корисних копалин України у 14,8 \$ трлн. При цьому понад 70% загальної суми припадає лише на три області – Донецьку, Дніпропетровську та Луганську [12].

Історико-культурні пам'ятки, що входять або можуть увійти до складу туристичних ресурсів, і мають високу атрактивність, можуть відігравати важливу роль у формуванні світогляду народу, а в сукупності формувати історико-культурний туристичний потенціал поселення, місцевості, регіону. Історико-культурні пам'ятки в Україні розміщені дуже нерівномірно. Вони, в основному, розташовані на півдні та заході країни, і в силу теперішніх обставин, значний масив туристичного потенціалу почали задіювати у відносно безпечних західних областях.

У 2018 р. постановою Кабінету Міністрів України від 25 січня 2018 р. № 32 до Державного реєстру нерухомих пам'яток України внесено 8 об'єктів культурної спадщини за категорією національного значення. Загалом у Державному реєстрі станом на 2018 р. перебувало 910 пам'яток національного значення. Ще 7 об'єктів культурно-історичної спадщини України включені до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [16]. Список історичних населених місць України налічує 401 позицію. Крім того, в Україні існує 1 399 історичних міст і селищ, понад 8 тис. сільських населених пунктів з потужною культурною спадщиною. Загальний фонд історичних будівель і споруд у даних населених пунктах перевищує 70 тис. об'єктів [10].

Відразу варто відмітити, що через російське вторгнення в Україні пошкоджено, зруйновано повністю або частково понад 380 пам'яток культури та 30 музеїв. Зокрема, 7 травня 2022 року було обстріляно музей Григорія Сковороди у селі Сковородинівка на Харківщині, приміщення музею фактично знищене, а 10 червня 2022 року російські війська знищили Льодовий палац у Северодонецьку. Наприкінці травня війська агресора захопили міський краєзнавчий музей Мелітополя, в якому зберігалися експонати із скіфського золота IV століття до нашої ери.

Загалом в областях України пошкоджено близько 1 тис. об'єктів культурної спадщини та культурних інституцій, частина з яких розташована у звичайних сучасних будинках. Останні верифіковані цифри на сьогодні: понад 550 епізодів воєнних злочинів проти культурної спадщини України. Серед ушкоджених, зокрема, – 171 об'єкт зі статусом пам'ятки, 146 об'єктів цінної історичної забудови, 58 пам'яток і творів мистецтва, які

не перебувають на обліку як пам'ятки культурної спадщини, 44 музеї.

Найбільша частка пошкоджених пам'яток знаходиться у Харківській області, а зруйнованих і знищених – у Донецькій (рис. 1). Загалом, найбільше руйнувань зазнали об'єкти культурної спадщини в Харківській, Донецькій, Київській областях. Обстріли та бомбардування зруйнували повністю або пошкодили безліч музеїв, монастирів, церков, театрів, бібліотек та інших установ. Серед об'єктів – безцінні експонати:

стародавні пам'ятники, скульптури, картини світового рівня, рідкісні книги. Об'єкти культурної цінності, які не вдалося знищити бомбардуваннями, масово грабуються та вивозяться на територію Росії, деякі з викрадених арт-об'єктів досі не знайдені.

Непрогнозованим залишається масштаб руйнувань населених місць та інфраструктури, у тому числі туристичної, а це унеможливило розбудову стратегії розвитку внутрішнього туризму. Так, станом на середину вересня 2022 року Міністерство культури та інформаційної політики верифікувало вже 493 епізоди руйнувань об'єктів культурної спадщини і культурних інституцій. Руйнування зафіксовані на території 14 областей. Найбільше від дій загарбників постраждали релігійні споруди – 166 з них або знищені, або пошкоджені, а 53 з них перебувають на обліку як пам'ятки історії, архітектури та містобудування. Рівень ураження об'єктів коливається від легких пошкоджень до повного руйнування [7].

Як показано в табл. 1, загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України через вторгнення росії станом на лютий 2023 р., збільшилася ще на \$6 млрд. і складає \$143.8 млрд. (за вартістю заміщення) [6].

Сума збитків від руйнувань житлового фонду на рівні \$53.6 млрд. (37,27%). Загалом пошкоджено або зруйновано понад 150 тис. житлових будинків, серед яких приватні, багатоквартирні будинки та гуртожитки.

На другому місці за сумою завданих збитків – сфера інфраструктури. За підсумками року війни збитки цієї сфери оцінюються у \$36,2 млрд. (25,17%). Протягом цього часу через війну було зруйновано або пошкоджено понад 25 тис. км доріг державного та місцевого значення та

Таблиця 1

Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України через повномасштабне вторгнення Росії

Тип майна	Оцінка збитків, \$ млрд.	У %
Житлові будівлі	53,6	37,27
Інфраструктура	36,2	25,17
Активи підприємств, промисловість	11,3	7,86
Освіта	8,9	6,19
АПК та земельні ресурси	8,7	6,05
Енергетика	8,1	5,63
Ліси	4,5	3,13
Транспортні засоби	3,1	2,16
Торгівля	2,6	1,81
Культура, туризм, спорт	2,2	1,53
Охорона здоров'я	1,8	1,25
ЖКГ	1,4	0,97
Цифрова інфраструктура	0,6	0,42
Адміністративні будівлі	0,5	0,35
Соціальна сфера	0,2	0,14
Фінансовий сектор	0,04	0,03
Разом	143,8	100

Джерело: складено і розраховано за [6]

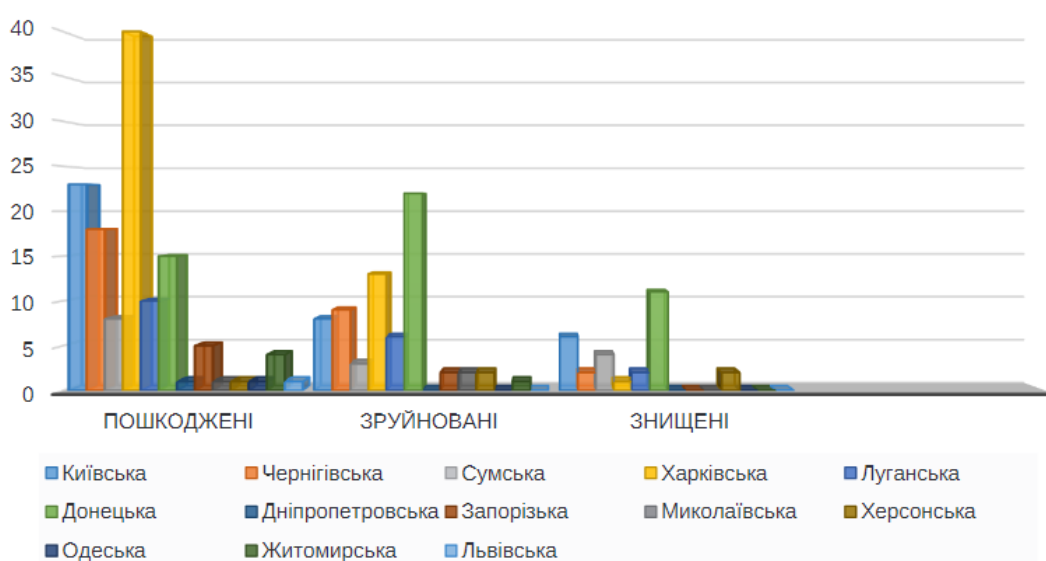

Рис. 1. Географія та кількість постраждалих культурних пам'яток

Джерело: [15]

344 мости та мостові переходи. За даними Мінрозвитку громад та інфраструктури, за 2022 р. на дорогах державного значення було відновлено проїзд через 78 мостів. Найбільше відновлено в Київській (20 з 24 об'єктів) та Чернігівській (20 з 27 об'єктів) областях. У 2023 р. відновлено проїзд 2 мостовими переходами у Миколаївській та Харківській областях.

У цілому, достатньо важко оцінити всю шкоду завдану туристичній інфраструктурі, оскільки частина територій знаходиться під окупацією або ж тривають розмінування. Центральні області України найбільше відчували перебої у роботі інфраструктури, що проявлялося у регулярних відключеннях електропостачання через ракетні удари.

На кінець лютого 2023 року істотно зросла також кількість пошкодженого та зруйнованого транспорту. У порівнянні з обрахунками на кінець 2022 року кількість таких авто зросла на 28.5 тисяч. Загалом внаслідок війни зруйновано або пошкоджено 223.4 тис. автомобілів на \$3.1 млрд.

Через війну, розпочату росією, продовжуються пошкодження та руйнування освітніх закладів таких наразі 3170. 3-поміж них майже 1500 закладів середньої освіти, 909 – дошкільної, 528 – вищої. Станом на кінець лютого 2023 р. на \$300 млн. у порівнянні з грудневими обрахунками зросли збитки сфери освіти – до \$8.9 млрд.

Сума збитків завдана лісам України, яка за підсумками першого року повномасштабної війни, складає \$4.5 млрд. (3,13%). Ще на \$2.1 млрд. зросла сума прямих втрат, завдана агропромислому комплексу та земельним ресурсам. Наразі оцінка збитків цієї сфери складає \$8.7 млрд. (6,05%).

Попри негативні прогнози щодо української економіки у 2022 році, зараз провідні аналітичні агентства та уряд України очікують зростання ВВП уже в 2023 році (від +1% до навіть +4% після падіння майже на третину торік). Але якими б не були економічні прогнози на 2023 рік, ключовий їх фактор – дата завершення російсько-української війни, або, принаймні, її гарячої фази [13].

Наслідками збройної агресії проти України є втрати не лише величезні збитки інфраструктури та секторів економіки, особливо туризму, але й людського капіталу. Зафіксована багатомільйонна міграція населення всередині держави, а масовий виїзд громадян України за кордон не пов'язаний із туристичною метою. Ескалація конфлікту в Україні спричинила руйнування цивільної інфраструктури та жертви серед мирного населення. Така ситуація змушує людей залишати свої домівки в пошуках безпеки, захисту та допомоги.

За перший тиждень війни понад мільйон біженців з України перетнули кордони з сусідніми країнами. Статистика складається з різних джерел, переважно з даних, наданих органами влади з офіційних пунктів пропуску.

А за перші два місяці неоголошеної війни найбільше українців переїхали до Польщі – 2 мільйони 293 тисячі, до Румунії – 595 тисяч наших громадян, до Молдови – 383 тисяч. В інших країнах чисельність біженців складає: в Угорщину – 354 041; в Словаччину – 275 439; в Росію – 271 254; в Республіку Білорусь – 9 075; майже 330 тис. осіб зареєструвалися в Німеччині; до Франції прибули близько 30 тисяч українських біженців [1].

Ситуація продовжує залишатися напруженою, за даними ООН, приблизно 4,6 млн. жителів покинули Україну. Оскільки велика кількість населення переміщувалася в «інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності у місці, куди особа від'їжджає» [21], тому дані масові переміщення населення за кордон та в західні регіони України із певними застереженнями можна назвати «вимушеним» туризмом [7; 8].

Як зазначено у [18], у випадку серйозних військово-політичних загроз індустрія туризму не може існувати доти, поки не припиняться бойові дії. У цілому можливо виокремити наступні негативні наслідки впливу збройних конфліктів на сферу туризму та гостинності:

- недостатній рівень безпеки та захисту туристів;
- пошкодження чи руйнування туристичної інфраструктури та/ або туристичних об'єктів;
- значна міграція населення, у тому числі працівників туристичної сфери, внаслідок чого спостерігається дефіцит кваліфікованих кадрів у сфері туризму;
- скорочення туристичних програм шляхом перерозподілу фінансів на оборонний і соціальний сектори; зниження туристичної привабливості країни.

Внутрішній туризм в умовах війни істотно трансформується. Основна увага внутрішніх туристів спрямована на рекреаційний та санаторно-курортний, психологічний туризм, етнографічний, «пам'ятний» та мілітарний туризм [5].

Сфера туризму визначається наступними особливостями, що безпосередньо стосуються туристичної інфраструктури [9]: менеджмент туристичного бізнесу більш зосереджений на волонтерстві та перетворенні туристичних хабів на гуманітарні чи волонтерські штаби; на туристичному маршруті повинні бути передбачені бомбосховища чи інші укриття; маршрути біля важливих державних і військових об'єктів мають бути мінімізовані; пляжні та пішохідні тури, особливо на півдні, неможливі через військові дії й наявність мінних полів.

У регіонах, що знаходяться у відносному тилу внутрішній туризм поступово стабілізується, турфірми організують пізнавальні тури у Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській та Тернопільській областях. Це короткотривалі виїзні тури, як правило, для внутрішньо переселених осіб. Відновлюються та стають популярними екскурсійні тури до музеїв та замків.

Також, слід відмітити, що частина готелів, санаторіїв, курортних баз та інших закладів розміщення використовуються для притулку переселенців із зони ведення бойових дій і наразі не можуть бути повністю задіяні за головним призначенням – отримання прибутку.

На основі аналізу ситуації в Україні, однією з головних умов для сучасних подорожей є адаптація інфраструктури для безпечного відпочинку туристів. Згідно із Законом України «Про туризм», із метою забезпечення безпеки туристів суб'єкти туристичної діяльності зобов'язані здійснювати [21]:

- підготовку безпечних умов для перебування туристів, облаштування трас походів, прогулянок, екскурсій, місць проведення змагань, забезпечення туристів справним спорядженням та інвентарем;
- навчання туристів засобам профілактики і захисту від травм та нещасних випадків, інструктаж із надання першої медичної допомоги, а також інформування про джерела небезпеки, які можуть бути зумовлені характером маршруту та поведінкою самих туристів;
- контроль за підготовкою туристів до подорожей, походів, змагань, інших туристичних заходів;
- надання оперативної допомоги туристам, що зазнають лиха, транспортування потерпілих;
- розробку та реалізацію спеціальних вимог безпеки під час організації та проведення походів з автомобільного, гірського, лижного, велосипедного, водного, мотоциклетного, пішохідного туризму та спелеотуризму.

Ще раз наголошуємо, що основою будь-якої подорожі є безпека туриста, що особливо гостро відчувається в умовах війни. Більшість готелів в Україні не мають навіть найпростіших укриттів, не те що повноцінних бомбосховищ. Це спонукало розвиток глемпінгу в Україні, хоч інфраструктура поблизу великих готелів значно краща, однак безпека, в даному випадку, є пріоритетнішим показником.

Одним із позитивних факторів внутрішнього туризму є розвиток глемпінгу, що зараз активно спостерігається на території України, оскільки дані конструкції є значно дешевшими, ніж зведення традиційних споруд, їх можна розмістити у будь-якому місці, глемпи є надзвичайно мобільними та потребують всього кілька тижнів для їх встановлення [3]. Глемпи та еко-будиночки розташовані віддалено від критичної інфраструктури та не мають великого скупчення людей. Більшість готелів і далі функціонують та намагаються пристосуватись до суворих реалій, адаптують приміщення під найпростіші укриття, зводять тимчасові укриття, розробляють план евакуації та протоколи безпеки в умовах воєнного стану.

У таких умовах внутрішній туризм пов'язаний з дозволами та обмеженнями, які діють під час війни у відносно безпечних західних та централь-

них регіонах країни. Їх повинні враховувати не тільки туристи, а й туристичні компанії.

Формування маршрутів з урахуванням розташування бомбосховищ. Туроператори та екскурсоводи, які складають екскурсійні маршрути, повинні враховувати, що в разі повітряної небезпеки туристам мають бути гарантовано доступні безпечні укриття.

Туристичні мандрівки необхідно планувати у відповідності до дії комендантської години, яка, як правило, діє з 23:00 до 05:00. Саме тому планування відпусток чи відвідин різних локацій має відбуватися з урахуванням цієї вимоги. Звертати увагу на заборони, до яких відносяться прогулянки та екскурсії біля об'єктів критичної чи військової інфраструктури, проведення масових заходів, відвідування лісів, водойм та гірських маршрутів в різних регіонах України, відпочинок у прифронтових зонах та подорожі по територіях, які знаходяться чи були в окупації [2].

На сьогодні основними перешкодами розвитку внутрішнього туризму можна назвати [18]:

- неоголошена війна на території України, що небезпечно для всього населення та потенційних туристів;
- розміщення значної частки населення за межами країни;
- руйнування та втрата туристичних об'єктів у зоні бойових дій;
- закриття повітряного простору для цивільної авіації;
- руйнування та ушкодження інфраструктури та порушення логістики;
- бойові дії в областях – важливих туристичних центрах країни.

Поступове звільнення українських територій від російських військ дає надію на повернення до мирного життя у найближчій перспективі. Війна зруйнувала сферу туризму, порушила фінансово-кредитні, енергетичні та споживчі ринки, спровокувала інфляційні процеси у світі. Туризм у центральних, східних та південних областях фактично повністю припинився.

О. Роїк та О. Недзвецька [22] зауважують, що для України, яка має потужний потенціал у сфері туризму, сприяння розвитку туризму має бути одним із ключових з метою забезпечення збалансованого розвитку територій в гармонії з природою та охороною природних ресурсів. Реалізація поставленої мети сприятиме: зростанню кількості туристів, які подорожуватимуть Україною, особливо іноземних; підвищенню частки індустрії туризму в структурі ВВП; зростанню обсягу наданих туристичних послуг та створенню нових робочих місць в туризмі і суміжних галузях; розвитку туристичної інфраструктури та створенню сприятливих умов для подальшого розвитку інфраструктури для залучення туристів; підвищенню

обізнаності потенційних туристів про туристичні атракції регіонів та України в цілому і покращенню іміджу України у світі; створенню умов для надання туристичних послуг особам з особливими фізичними потребами.

Після закінчення війни постане питання відновлення господарської діяльності на зруйнованих та деокупованих територіях, у тому числі, і туризму. Але найближчим часом області України не матимуть істотних кредитно-фінансових ресурсів для повноцінного відновлення туризму. Як вважає А. Романова, «власне політичне становище в країні визначає всі інші динамічні чинники. Кризи, політична нестабільність, мілітаризація економіки, посилення туристичних формальностей, зміни курсу валюти – це наслідки політики, які негативно впливають на туризм та на імідж держави. Туристи не магимуть бажання їхати в країну, де відбуваються активні бойові дії, навіть якщо вони локалізовані в певному регіоні. Неспроможність держави закінчити або тримати під контролем бойові дії на її території негативно змінює імідж країни, а відсутність стратегії держави у сфері створення позитивного туристичного іміджу країни не сприяє розвитку в'їзного туризму» [23]. Подібна ситуація характерна і для внутрішнього туризму областей, в яких хоч і відсутні бойові дії, проте знаходяться близько до лінії розмежування.

Таким чином, підкреслюємо, що майбутнє туристичної індустрії України буде залежати від низки чинників: наскільки довго триватимуть військові дії, масштабів руйнувань інфраструктури та темпів її відновлення, переорієнтації туристичної галузі із виїзного на внутрішній туризм, зокрема, у Західній Україні, стабільності і рівнів доходів населення, використання маркетингових технологій для залучення іноземних туристів через підвищену зацікавленість іноземців до нашої країни, міграційних процесів. Рушійним чинником, перш за все, стане визначення місця і ролі туризму у стратегічних програмах розвитку України і організація процесу контролю за використанням фінансово-кредитних та інших ресурсів. Слід підкреслити, що туристичний потік в Україну можливий лише за умови повної безпеки в країні та визнання такої безпеки міжнародними партнерами. У свою чергу, у післявоєнний період Україна має надалі розвивати ті дестинації, які були популярними до початку воєнної агресії.

Зокрема, голова Державного агентства розвитку туризму (ДАРТ) М. Олесків спрогнозувала зміну характеру внутрішнього туризму в Україні після війни, наголосивши, що на післявоєнне відновлення знадобиться деякий час. Вона зазначає, що внутрішній туризм економічно досить сильно «просяде». Але поступово відновиться і дещо зміниться, бо багато хто захоче відвідати ті місця, які вже стали символами цієї війни. Крім того, вона сказала, що

про пляжний туризм на якийсь час доведеться забути, оскільки триватиме розмінування.

Щодо зміни комунікаційної стратегії розвитку внутрішнього туризму в Україні після війни, М. Олесків зазначила, що «Мандруй Україною» залишиться як основне гасло, але паралельно з ним потрібно буде формулювати нові смисли на кшталт «Для чого ми подорожуємо Україною» [20].

Війна, що триває в Україні, не мала аналогів у сучасній історії для проведення коректної аналогії та оцінки можливого впливу на туристичний сектор. Можливо варто вивчати досвід окремих країн, які проходили щось подібне.

Можна привести приклад Хорватії, яка після війни стала досить популярною локацією. Але бойові дії там були не настільки руйнівні як в Україні. Ізраїль існує в умовах постійного загострення збройних конфліктів. Разом з тим, влада виробила не тільки ефективну державну політику, але й адаптувала різні суспільні сфери, зокрема, й туристичну, до таких обставин. До початку пандемії COVID-19 туризм в Ізраїлі складав 6,2% надходжень до бюджету через розвиток таких популярних видів туризму: паломництво, медичний, культурний [29].

В умовах своєрідного «холодного перемир'я» розвивається туризм у Республіці Боснії та Герцеговині. Особливий туристичний інтерес привертають міста Сараєво і Мостар. Вони перетворилися на центр «темного» туризму, бо збереглися унікальна культурна спадщина, яка зазнала руйнувань під час військових дій.

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямі. Підсумовуючи, відзначаємо, що сфера туризму дуже гостро і болісно реагує на суспільні виклики, спричинені збройними військовими конфліктами і війнами, але формує передумови і можливості для розвитку туризму [17; 25] у нових реаліях.

Безумовно, післявоєнна Україна привабить і багато іноземних туристів, які із задоволенням приїдуть прогулятися країною, що вистояла у кривавому протистоянні, познайомитися зі сміливою нацією та мужньою державою, відвідати місця воєнних подій, побачити потрошену військову техніку агресора, почути історії людей-очевидців, пірнути дайвінгом до затонулого крейсера (що теж, до речі, є перспективним об'єктом синьої економіки). Це стовідсотково буде позитивно впливати на економічне піднесення країни.

Після завершення бойових дій наша країна має всі шанси стати популярним напрямком для масового туризму. Навіть в умовах існуючих обмежень (відвідування лісів чи прикордонних територій) мешканці продовжують відкривати для себе нові туристичні локації. Війна забирає багато сил у населення, яке перебуває у постійному стресі, тому організм людини потребує оздоровлення. Однак, потрібно усвідомити, що все залежатиме від темпів

відновлення інфраструктури та загального рівня добробуту населення після війни. Це впливатиме як на в'їзний, виїзний та внутрішній туризм.

Важливим чинником також буде спроможність післявоєнної України реалізувати масштабну маркетингову кампанію на зовнішніх ринках для сприйняття нашої країни як безпечної локації для подорожуючих.

Крім того, необхідно заздалегідь починати попередні перемовини зі світовими готельними мережами й пропонувати їм входити в Україну зі своїми стратегіями.

Скоріше за все більша потреба виникатиме у відносно нових видах туризму, а саме психологічному або ж піс-туризмі, що особливо актуально як і для військових, що пройшли бойові дії, так і для людей, що стали жертвами та пережили страхіття війни. Психологічний туризм справді

ефективна допомога для всіх категорій населення. Проведення психологічних туристичних подорожей, це поєднання комфортного відпочинку, захоплюючого туризму, найрізноманітніших і дієвих методів навчання («open-air» формати терапії – у повному контакті людини з природою і культурою (подорожі по «місцях сили» і в центри духовних традицій). Специфічними психологічними напрямками, що активно використовуються в туризмі, є ландшафтна терапія, фототерапія, іпотерапія, евдемотерапія (терапія щастям), анімалотерапія.

Світовий досвід переконує, що будь-які руйнування відбудуються. Україна має унікальний шанс відновити свої території прискореними темпами за допомогою чисельних закордонних партнерів та міжнародних організацій. Одночасно у багатьох українських міст і містечок з'являється шанс спроектувати новий, більш туристично атрактивний образ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агентство ООН у справах біженців. URL: <https://www.unhcr.org/ua/resources>
2. Баженова С., Пологовська Ю., Бикова М. Реалії розвитку туризму в Україні на сучасному етапі. *Наукові перспективи*. 2022. № 5(23). С. 168–180.
3. Бойко В. О., Драгота І. П. Глемпінг – ексклюзивний туристичний продукт сьогодення. The I International Science Conference on Multidisciplinary Research (January 19-21, 2021). Berlin, Germany, 2021. P. 208–210.
4. Вечерський В. В. Культурна спадщина України. 2022. URL: <https://vue.gov.ua/>
5. Дворська І. Туристична галузь після війни: чи можлива реанімація та антикризове управління? URL: <https://blog.liga.net/user/idvorskaya/article/44952>
6. Загальні втрати економіки, понесені в ході війни. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/za-rik-rovnomashtabnoyi-viyni-rosiya-zavdala-zbitkiv-infrastrukturi-ukrayini-na-mayzhe-144-mlrd/>
7. Кириченко С. Подорожі та війна: якою буде туристична індустрія після перемоги. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/07/21/689436/>
8. Коваль Н. О., Логвин М. М. «Вимушений» туризм в Україні: масштаби прояву та загрози. Актуальні питання розвитку науки та забезпечення якості освіти у XXI столітті : тези доповідей XLV Міжнародної наукової студентської конференції за підсумками науково-дослідних робіт студентів за 2021 рік (м. Полтава, 13-14 квітня 2022 р.). Полтава : ПУЕТ, 2022. Ч. 2. С. 239–240.
9. Корчевська Л. Стан, особливості та перспективи туризму у воєнний та поствоєнний періоди. Управління розвитком сфери гостинності: регіональний аспект : матеріали Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції, м. Чернівці, 5 травня 2022 р. Чернівці : Технодрук, 2022. С. 337–341.
10. Кот С. І. Про стан збереження культурної спадщини України: Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. НАН України. Інститут історії України, Центр досліджень історико-культурної спадщини України. Київ, 2018. 42 с.
11. Кулиняк І. Я., Жигало І. І., Ярмола К. М. Туристична галузь в умовах пандемії COVID-19: тенденції та заходи підтримання. *Бізнесінформ*. 2021. № 1. С. 177–184.
12. Ланда В. Війна за ресурси. 2023. Лютий-Березень. URL: <https://subscribe.forbes.ua/archive?year=2023>
13. Ланда В. Які труднощі чекають Україну під час компенсації втрат від війни з РФ. Інтерв'ю із топ-економістом. URL: <https://ua.news.ua/money/kakye-trudnosti-zhdut-ukraynu-pry-kompensatsyy-poter-ot-voyny-s-rf-intervyyu-s-top-ekonomystom-vladymyrom-landoj>
14. Логвин М., Мороз М., Логвин Д. Туристичний сектор під час воєнного стану: стан, загрози та перспективи. «Світ наукових досліджень. Випуск 18» : матеріали Міжн. мультидисц. наук. інтернет-конф., (м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 20-21 квітня 2023 р.). ГО «Наукова спільнота». WSSG w Przeworsku. Тернопіль : ФО-П Шпак В. Б. С. 37–43. URL: <https://www.economy-confer.com.ua/full-article/4462/>
15. Мапа культурних втрат. *Український культурний фонд*. 2022. URL: <https://uaculture.org/culture-loss/> (дата звернення: 11.05.2023).
16. Міністерство культури та інформаційної політики України. Офіційний сайт URL: <https://mkip.gov.ua/content/pro-ministerstvo.html>
17. Бекер Т., Айхенгрін Б. Нарис про відбудову України. URL: https://cepr.org/sites/default/files/news/BlueprintReconstructionUkraine_ukr.pdf
18. Носирев О., Деділова Т., Токар І. Розвиток туризму та індустрії гостинності в стратегії постконфліктного відновлення економіки України. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2022. Вип. 1 (26). С. 55–68. URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2022/22nooveu.pdf>

19. Парфіненко А. Міжнародний туризм в Україні: геополітичні аспекти глобального явища. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. Вип. 126. Ч. 1. С. 12–23.
20. Після війни внутрішній туризм в Україні економічно сильно «просяде», а згодом дещо зміниться. Інтерв'ю Голови Державного агентства розвитку туризму. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/826786.html>
21. Про туризм : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1995. № 31. Ст. 241 (в редакції від 04.08.2011). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nre>
22. Роїк О. Р., Недзвецька О. В. Шляхи розвитку туристичної сфери України у воєнний період. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Економічні науки*. 2022. Випуск 46. С. 11–15.
23. Романова А. А. Управління розвитком туристичної сфери в умовах збройних конфліктів. URL: <https://modecon.mnau.edu.ua/issue/9-2018/romanova.pdf>
24. Савченко І. А. Вплив тероризму та військових дій на міжнародний туризм. URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/11259/1/Savchenko%20I.%20A..pdf>
25. Скляр Г. П., Дробиш Л. В., Тараненко О. О., Логвин М. М., Шуканов П. В. Феномен дозвілєвої діяльності: туризмологічний дискурс. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія «Економічні науки»*. 2023. № 1 (107). С. 60–65.
26. Ткачук Л. М. Актуальні тенденції розвитку туризму в Україні: геополітичний контекст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 4 : Географія і сучасність : зб. наук. праць*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 33. С. 233–243.
27. Худавердієва В., Мерчанський В., Чуйко Н., Воронкова А. Стратегія економічної адаптації туристично-рекреаційної сфери України до міжнародного туристичного ринку. *Journal of Innovations and Sustainability*. 2022. № 6 (2). URL: <http://www.is-journal.com/is/article/download/89/58>
28. Центральна бібліотека ЦБС Слобідського району м. Харкова. URL: http://biblioteka-turgeneva.edu.kh.ua/postlugi_biblioteki/tematichni_spiski/kuljturna_spadschina_ukraini/
29. Lyulyov O., Us Y., Pimonenko T., Kwilinski A., Vasylieva T., Dalevska N., Polcyn J., Boiko V. The Link between Economic Growth and Tourism: COVID-19 Impact. *Proceedings of the 36th International Business Information Management Association (IBIMA) 4-5 November 2020 / S. Khalid, S. Soliman (ed.)*. Granada : IBIMA Publishing, 2020. P. 8070–8086.
30. How the war in Ukraine will affect European tourism. *globetrender.com*. 2022. URL: <https://globetrender.com/2022/04/28/how-the-war-in-ukraine-will-affect>

REFERENCES

1. Ahtentstvo OON u spravakh bizhentsiv [United Nations Refugee Agency]. Available at: <https://www.unhcr.org/ua/resources> (accessed March 12, 2023).
2. Bazhenova, S., Polohovska, Yu., & Bykova, M. (2022). Realii rozvytku turyzmu v Ukraini na suchasnomu etapi [The realities of tourism development in Ukraine at the current stage]. *Naukovi perspektyvy*, no. 5 (23), pp. 168–180
3. Boiko, V. O. (2021). Hlempinh – novyi trend industrii hostynnosti [Glamping is a new trend in the hospitality industry]. *Tavriyskyi naukovyi visnyk. Seriya: Ekonomika*, no. 8, pp. 22–28.
4. Vecherskyi, V. V. (2022). Kulturna spadshchyna Ukrainy [Cultural heritage of Ukraine]. Available at: <https://vue.gov.ua> (accessed March 17, 2023).
5. Dvorska, I. (2022). Turystychna haluz pislia viiny: chy mozhylyva reanimatsiia ta antykrizove upravlinnia? [The tourism industry after the war: is resuscitation and anti-crisis management possible?]. Available at: <https://blog.liga.net/user/idvorskaya/article/44952> (accessed March 17, 2023).
6. Zahalni vtraty ekonomiky, ponesenii v khodi viiny [Total economic losses incurred during the war]. Available at: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/za-rik-povnomasshtabnoyi-viyni-rosiya-zavdala-zbitkiv-infrastrukturi-ukrayini-na-mayzhe-144-mlrd/> (accessed March 27, 2023).
7. Kyrychenko, S. (2022). Podorozhi ta viina: yakoiu bude turindustriia pislia peremohy [Travel and war: what the tourism industry will look like after victory]. Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/07/21/689436/> (accessed March 27, 2023).
8. Koval, N. O., & Lohvyn, M. M. (2022). "Vymushenyi" turyzm v Ukraini: masshtaby proiavu ta zahrozy ["Forced" tourism in Ukraine: scale of manifestation and threats]: Tezy dopovidei XLV Mizhnarodnoi naukovoї studentskoi konferentsii za pidsumkamy naukovo-doslidnykh robot studentiv za 2021 rik "Aktualni pytannia rozvytku nauky ta zabezpechennia yakosti osvity u XXI stolitti". Poltava: PUET, vol. 2, pp. 239–240.
9. Korchevska, L. (2022). Stan, osoblyvosti ta perspektyvy turyzmu u voiennoi ta postvoiennoi. periody [State, peculiarities and prospects of tourism in the war and post-war periods]: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi onlain-konferentsii "Upravlinnia rozvytkom sfery hostynnosti: rehionalnyi aspekt". Chernivtsi: Tekhnodruk, pp. 337–341.
10. Kot, S. I. (2018). Pro stan zberezhenia kulturnoi spadshchyny Ukrainy. [About the state of preservation of the cultural heritage of Ukraine]. *Informatsiino-analitychni materialy do parlamentskykh slukhan "Stan, problemy ta perspektyvy okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini"*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
11. Kulyniak, I. Ya., Zhyhalo, I. I., & Yarmola, K. M. (2021). Turystychna haluz v umovakh pandemii COVID-19: tendentsii ta zakhody pidtrymanna [The tourism industry in the context of the COVID-19 pandemic: trends and maintenance measures]. *Biznes Inform*, no. 1, pp. 177–184.
12. Landa, V. (February-March, 2023). Viina za resursy [War for resources]. Available at: <https://subscribe.forbes.ua/archive?year=2023> (accessed 7 April 2023).

13. Landa, V. (2023). Yaki trudnoshchi chekaiut Ukrainu pid chas kompensatsii vtrat vid viiny z RF [What difficulties await Ukraine during compensation for losses from the war with the Russian Federation]. Available at: <https://ua.news/ua/money/kakye-trudnosti-zhdut-ukraynu-pry-kompensatsyy-poter-ot-vojny-s-rf-yntervyu-s-top-ekonomystom-vlady-myrom-landoj> (accessed 7 April 2023).
14. Lohvyn, M., Moroz, M., & Lohvyn, D. (2023). Turystychnyi sektor pid chas voiennoho stanu: stan, zahrozy ta perspektyvy [The tourism sector during martial law: status, threats and prospects]: Materialy Mizhn. multydsts. nauk. internet-konf "Svit naukovykh doslidzhen". Ternopil: FOP Shpak V. B., pp. 37–43. Available at: <https://www.economy-confer.com.ua/full-article/4462/> (accessed 28 April 2023).
15. Mapa kulturnykh vtrat [Map of cultural losses] (2022). *Ukrayinskyy kulturnyy fond*. Available at: <https://uaculture.org/culture-loss/>
16. Sait Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy [Website of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine]. Available at: <https://mkip.gov.ua/content/pro-ministerstvo.html> (accessed April 28, 2023).
17. Beker, T., & Aikhenhrin, B. (2022). Narys pro vidbudovu Ukrainy [Essay on the reconstruction of Ukraine]. Available at: https://voxukraine.org/wp-content/uploads/2022/04/Reconstruction-of-Ukraine-2022-04-05-copy-edited_Ukr.pdf (accessed April 28, 2023).
18. Nosyriev, O., Dedilova, T., & Tokar, I. (2022). Rozvytok turyzmu ta industrii hostynnosti v stratehii postkonflikt-noho vidnovlennia ekonomiky Ukrainy [Development of tourism and the hospitality industry in the strategy of post-conflict economic recovery of Ukraine]. *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava*, no. 1 (26), pp. 55–68. Available at: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2022/22nooveu.pdf> (accessed April 28, 2023).
19. Parfinenko, A. (2015). Mizhnarodnyi turizm v Ukraini: heopolitychni aspekty hlobalnoho yavyscha [International tourism in Ukraine: geopolitical aspects of a global phenomenon]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, no. 126, vol. 1, pp. 12–23.
20. Pislia viiny vnutrishnii turizm v Ukraini ekonomichno sylno "prosiade", a zghodom deshcho zminytsia [After the war, domestic tourism in Ukraine will "sag" economically, and later it will change somewhat]. Available at: <https://interfax.com.ua/news/general/826786.html> (accessed April 29, 2023).
21. Zakon Ukrainy "Pro turizm" vid 15.09.1995 № 324/95-VR [Law of Ukraine "On Tourism" from September 15, 1995, No. 324/95-VR]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed April 29, 2023).
22. Roik, O. R., & Nedzvetska, O. V. (2022). Shliakhy rozvytku turystychnoi sfery Ukrainy u voiennyi period [Ways of development of the tourist sphere of Ukraine during the war period]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky*, no. 46, pp. 11–15.
23. Romanova, A. A. (2018). Upravlinnia rozvytkom turystychnoi sfery v umovakh zbroinykh konfliktiv [Management of the development of tourism in the conditions of armed conflicts]. *Modern Economics*, no. 9, pp. 93–104. Available at: <https://modecon.mnau.edu.ua/issue/9-2018/romanova.pdf> (accessed April 29, 2023).
24. Savchenko, I. A. (2015). Vplyv teroryzmu ta viiskovykh dii na mizhnarodnyi turizm [The impact of terrorism and military operations on international tourism]. Available at: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/11259/1/Savchenko%20I.%20d0%90..pdf> (accessed April 29, 2023).
25. Skliar, H. P., Drobysh, L. V., Taranenko, O. O., Lohvyn, M. M., & Shukanov, P. V. (2023). Fenomen dozvillievoi diialnosti: turizmolozhichni dyskurs [The phenomenon of leisure activities: tourismology discourse]. *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli. Seriya "Ekonomichni nauky"*, no. 1 (107), pp. 60–65.
26. Tkachuk, L. M. (2015). Aktualni tendentsii rozvytku turizmu v Ukraini: heopolitychnyi kontekst [Current trends in the development of tourism in Ukraine: geopolitical context]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 4: Heohrafiia i suchasnist*, no. 33, pp. 233–243.
27. Khudaverdiieva, V., Merchanskyi, V., Chuiko, N., & Voronkova, A. (2022). Stratehiia ekonomichnoi adaptatsii turystychno-rekreatsinoi sfery Ukrainy do mizhnarodnoho turystychnoho rynku [Strategy of economic adaptation of the tourist and recreational sphere of Ukraine to the international tourist market]. *Journal of Innovations and Sustainability*, no. 6(2). Available at: <http://www.is-journal.com/is/article/download/89/58> (accessed April 29, 2023).
28. Tsentralna biblioteka Slobidskoho raionu m. Kharkova [Central Library of the Slobid district of Kharkiv]. Available at: http://biblioteka-turgeneva.edu.kh.ua/poslugi_biblioteki/tematichni_spiski/kuljturna_spadschina_ukraini/ (accessed April 29, 2023).
29. Lyulyov, O., Us, Y., Pimonenko, T., Kwilinski, A., Vasyliieva, T., Dalevska, N., Polcyn, J., & Boiko, V. (November 4-5, 2020). The Link between Economic Growth and Tourism: COVID-19 Impact. Proceedings of the 36th International Business Information Management Association (IBIMA) / S. Khalid, S. Soliman (ed.). Granada: IBIMA Publishing, pp. 8070–8086 [in English].
30. How the war in Ukraine will affect European tourism (2022). *Globetrender*. Available at: <https://globetrender.com/2022/04/28/how-the-war-in-ukraine-will-affect> (accessed April 29, 2023) [in English].

Yurii Karpenko, Mykhaylo Logvyn, Oleksandr Taranenko, Danyil Logvyn, Oleksandr Lutsenko, Poltava University of Economics and Trade. The state of tourism development in the conditions of war and post-war recovery.

Annotation. *The purpose* summarizing the features of the current state of development, problems and forecasting prospects for the further recovery of the tourism industry in Ukraine in the post-war period. **Methodology of research.** *The tasks set in the article are solved with the help of general scientific and special research methods: analysis and synthesis, systematization and generalization, graphic.* **Findings.** *The views of scientists and managers in the field of tourism regarding the development of the industry in Ukraine during the martial law have been analyzed. Negative phenomena are indicated, which are quickly reflected in the field of hospitality and lead to a decrease in tourist flows. The nature of damaged tourist objects, in particular, cultural monuments and museums has been revealed. Territorial differentiation of damaged and destroyed cultural monuments has been revealed. The total amount of damage caused to the infrastructure of Ukraine, including the tourist infrastructure, due to a full-scale invasion has been analyzed. Emphasis is placed on the loss of human capital due to multi-million migration within the country and beyond, forming "forced" tourism. Examples of the restoration of tourism in individual countries after the cessation of armed conflict have been given. The need to develop a kind of "road map" for the development of post-war tourism has been indicated. The importance of marketing campaigns in foreign markets for the perception of our country as a safe location for travelers has been outlined.* **Practical value.** *The article substantiates the relevance of further scientific research on the development of tourism in the conditions of martial law and its functioning after hostilities. It is advisable to use the scientific provisions of the study to organize a "road map" for the development of post-war tourism, because after the end of hostilities, our country has every chance of becoming a popular destination for a mass tourism.*

Keywords: *tourism, "forced" tourism, tourist safety, domestic tourism, post-war recovery of tourism, psychological tourism, glamping.*